

DOCUMENTA PRAGENSIA

Řídí Václav Ledvinka a Jiří Pešek

ARCHIV HLAVNÍHO MĚSTA PRAHY

BAROKNÍ PRAHA – BAROKNÍ ČECHIE

1620–1740

Sborník příspěvků z vědecké konference o fenoménu baroka v Čechách,
Praha, Anežský klášter a Clam-Gallasův palác, 24.–27. září 2001

Sestavili Olga Fejtová, Václav Ledvinka, Jiří Pešek a Vít Vlnas

SCRIPTORIVM

Praha 2004

IVANA ČORNEJOVÁ

BAROKNÍ VZDĚLANOST

O růstu všeobecné vzdělanosti a touhy po vzdělání a současně i o vyšším oceňování učenců ve společnosti od nástupu renesance po moderní éru jistě není nejmenších pochybností. Přesto se ovšem konkrétně při posuzování úrovně vzdělanosti a zejména kvality poskytovaného vzdělání v českých zemích v době pobělohorské soud odborníků i zainteresovaných laiků rozhodně neshodují. Disproporční hodnocení intelektuální úrovně barokních zemí Koruny české zůstává předním konfliktním problémem. Stále totiž přetrvává zažitá apriorní klišé o vysoké úrovni předbělohorského školství i obecné vzdělanosti a následném hlubokém propadu. Hodnocení, které se odvíjí hlavně od rozdílného konfesijně motivovaného náhledu na dějiny a které de facto souvisí s odlišným řešením proslulé „české otázky“. V daném kontextu lze možno ptát se zhruba takto: znamenala Bílá hora i v oblasti školství hluboký předělový zlom, po němž následoval jenom úpadek, nebo po úvodních zmatcích, za změněných náboženských podmínek, pokračovala linie započatá v 16. století, anebo spolu s rekatolizačním úsilím došlo dokonce ke zlepšení stavu pedagogických ústavů v českých zemích?

Při hledání kvalifikovaného řešení nastíněných problémů není třeba zpochybňovat úvodní část vytčené premisy – předbělohorská vzdělanost u nás dosahovala vysokých kvalit, úroveň našeho školství byla plně srovnatelná s okolními státy. Tento fakt byl prokázán mnohými odbornými pracemi, na jejichž počátku stojí epochální dílo Zikmunda Wintra.¹

V zemích Koruny české existovalo různorodé školství odlišné podle jednotlivých konfesí (hovoří se běžně o konfesionalizaci školství), přičemž všechny pedagogické systémy té doby vycházely z analogických zásad, humanisticky modifikovaného antického odkazu. Ačkoli pro doby před tereziánsko-josefinskými reformami nelze exaktně mluvit o školském systému *sui generis*, přece jen se už před Bílou horou v českých zemích vyhraňovaly v zárodečném stadiu hned dva nové pedagogické koncepty. Prvním z nich byl systém utrakvistický, hustá síť městských, partikulárních škol, které spadaly pod kontrolu pražské univerzity. Na druhé straně – pojímáno z hlediska konfesijního – se počal vytvářet i systém katolických škol. Vědomě tu říkáme vytvářet, ne obnovovat. Ze starších dob sice v zemi zůstaly některé katolické farní, klášterní

¹ Jedná se především o Děje vysokých škol pražských od secesí cizích národů po dobu bitvy bělohorské 1409–1622, Praha 1897, a O životě na vysokých školách pražských knihy dvojce. Kultur obraz XV.–XVI. století, Praha 1899. K tomu je třeba přiřadit i Život a učení na partikulárních školách v Čechách v 15. a 16. století. Kulturně historický obraz, Praha 1908.

městské školy (mezi nejvýznamnější náleží dle všeho ta v Plzni), ale jednalo se spíše jen o reliktů relativně husté sítě nižších vzdělávacích institucí z doby předhusitské. Bohužel až na nečetné výjimky nejsme o katolických školách v období mezi dozíváním husitství a Bílou horou dostatečně informováni.²

U zrodu koncepce promyšleného systému katolických škol stál v polovině 16. století u nás (i jinde v Evropě) jezuitský řád. Ačkoliv závazný studijní koncept Tovaryšstva Ježíšova byl schválen s definitivní platností až v roce 1599 (Ratio studiorum et Institutione scholasticae Societatis Iesu), jeho základní principy fungovaly spolehlivě už od zakladatelských časů, tedy ještě za života sv. Ignáce z Loyoly (zemřel 1566). Na nich byly vybudovány také první jezuitské školy v českých zemích, především obě akademie – v Praze a Olomouci.³

Právě uprostřed 16. věku v Evropě zrozený dvou- až třístupňový model škol se stal skutečným základem moderních výukových principů. Pozitivním rysem škol v českých zemích 16. století byla nemalá kreativita umožněná konfesionální odlišností – vedle již připomenutých škol utrakvistických a katolických existovaly i velmi solidní luteránské ústavy (především v pohraničí osídleném německým obyvatelstvem a v Praze u sv. Salvátora) a školy bratrské (za jiné se sluší vzpomenout alespoň slavnou školu v Mladé Boleslavi). Velmi pozitivním rysem tohoto období byla koexistence škol různých vyznání. Toto soužití pochopitelně nebylo oproštěno od kontroverzí a vzájemných rozmíšek, ale dílčí neshody neměly podstatný dopad na běh života jednotlivých vzdělávacích institucí.

K badatelsky nejprecizněji zpracovaným oborům pedagogického úsilí na přelomu 16. a 17. věku patří pražská univerzita a na ni navazující síť partikulárních utrakvistických škol. Možná i proto se jeví dnešnímu zájemci o historii jako zdaleka nejvýznamnější škola své doby. Bohužel není tomu zcela tak, je nutno si uvědomit, že pražská akademie byla od husitství omezena jenom na jedinou artistickou fakultu, i když se zde pěstovaly alespoň do jisté míry i některé jiné obory (práva, medicína). Alma mater Pragensis se stala menší zemskou univerzitou. Řada badatelů se zejména v poslední době shoduje v tom, že její hlavní význam tkvěl především v péči o rozvoj utrakvistického školství v Čechách (na Moravu už její vliv až na výjimky nedosahoval).

Jiří Pešek např. pěkně dokládá, jak fungoval vztah mezi pražskou utrakvistickou akademií a partikulárními školami. Na jedné straně to byl dvojestupňový systém, kdy studenti pokračovali z nižších městských škol na vysoké učení, na druhé straně univerzita průběžně zásobovala tyto „subalterní“ vzdělávací ústavy novými učiteli – bakaláři, kteří zde nacházeli alespoň trochu slušnou obživu. Zároveň také sama univerzita získávala od měst určitou hmotnou podporu za péči o městské školy. Jakékoli hmotné podpory měla pražská alma mater více než zapotřebí, protože její hospodářské zajištění bylo bídné a výnosy ze statků nevalné.⁴

² Přehled literatury přináší *M. Svatoš a kol.*, Dějiny Univerzity Karlovy. I. 1347/48–1622, Praha 1995, zejména s. 226 a 239. O předbřlohorské vzdělanosti nejpodrobněji *J. Pešek*, Měšťanská vzdělanost a kultura v předbřlohorských Čechách 1547–1620 (Všední dny kulturního života), Praha 1993.

³ *Srov. I. Cornejová*, Tovaryšstvo Ježíšovo. Jezuité v Čechách, Praha 1995, s. 59–73.

⁴ *J. Pešek*, M. Martin Bacháček z Nauměřic, rektor university pražské, Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis (dále AUC-HUCP) 19/1, 1979, s. 73–94. O situaci

Největší konkurent utrakvistického Karolina, jezuitské Klementinum, na tom bylo od počátku své existence po ekonomické stránce mnohem lépe hlavně díky fundacím a odkazům katolické strany. Ani akademie Tovaryšstva Ježíšova nestály osamocené, ale byly napojeny na tzv. nižší studia (gymnázia), před Bílou horou dokonce nejen v českých zemích, ale i v širším středoevropském regionu v rámci jezuitské hornoněmecké, posléze rakouské provincie (samostatná česká provincie Tovaryšstva Ježíšova vznikla až roku 1623). Zatímco mezi klasickými univerzitami a nekatolickými akademiemi probíhala peregrinace i v této době jak na úrovni studentů, tak učitelů, na jezuitských školách se vyměňoval častěji jen pedagogický sbor. Evangeličtí studenti přelomu 16. a 17. věku vyhledávali např. Altdorf nebo Wittenberg, jezuitští žáci pak odcházeli za hranice českých zemí především z nezbytnosti, když doma nenalezli možnost dokončit vzdělání na adekvátní úrovni. Tak k dokončení teologických studií se museli odebrat do Innsbrucku nebo Štýrského Hradce. Největší prestiží pro katolického mladíka té doby bylo studium v Římě.⁵

Poslední léta druhého desetiletí 17. století znamenala pro tento téměř „idylický“ stav rázný a tragický konec. Zatímco předbřlohorská doba měla k dokonalé idyle přece jen daleko, následný stav nesl opravdu všechny rysy hluboké tragédie. Nejprve byli z Čech po výbuchu stavovského povstání v roce 1618 vypovězeni jezuité (i jejich žáci) jako představitelé militantního katolicismu, poté, po bělohorské porážce, měl stihnout podobný osud představitel všech nekatolických škol. Jak známo, zásah do jejich životů měl mnohem fatálnější a déle trvající důsledky. Co se tedy stalo po Bílé hoře ve školské oblasti? Jak byla postižena inteligence českých zemí a jaký měl tento předěl následky v úrovni obecné vzdělanosti?

Odpověď na první otázku je celkem snadná. Nedlouho po Bílé hoře byly rušeny všechny nekatolické školy, s tou výjimkou, že nějaký čas ještě přetrvávaly, zejména v německých pohraničních oblastech, luterské vzdělávací ústavy.

Na rozdíl od jiných sfér veřejného života byla razantní obměna ve školství (především v Čechách, Morava a hlavně Slezsko prodělaly svůj specifický vývoj) dílem několika málo let bezprostředně následujících po Bílé hoře. Zatímco reformy zemské správy, zemského zřízení a nakonec i rekatolizace, tj. změna náboženské orientace obyvatelstva, probíhaly pomaleji a mnohé proměny zůstávaly dlouho jen „na papíře“, reforma školství se prosadila relativně velice rychle. Nekatolické školy zanikaly často až příliš snadno a na jejich místo nastupovaly katolické ústavy. Přitom zánik nekatolických škol byl mnohem rychlejší a svým způsobem „jednodušší“ než vybudování nových, věrně katolických pedagogických institucí.

Rekonstrukce katolického školství byla na předním místě zájmu různých rekatolizačních projektů, ať se jednalo o návrh jezuita patera Lamormaina, zpovědníka a duchovního rádce Ferdinanda II., nebo o koncepty okruhu spolupracovníků pražských arcibiskupů Lohelia a Harracha. Všichni si byli vědomi toho, že právě školy jsou schopny formovat duchovní obzor mladých lidí více než cokoli jiného a dokonce

na pražské předbřlohorské Karlově akademii nejpodrobněji *J. Rak*, Karlova univerzita v pravomoci defenzorů 1609–1622, AUC-HUCP 17/1, 1977, s. 33–46.

⁵ *I. Cornejová*, Jezuitská akademie do roku 1622, in: *M. Svatoš a kol.*, Dějiny Univerzity Karlovy I. s. 247–268.

pobělohorské. Předně je třeba vycházet z nepřilíši povzbudivého zjištění, že nyní lze exaktně doložit úroveň elementární gramotnosti obyvatelstva českých zemí ani situaci na úrovni vyšší vzdělanosti. Výzkumy v tomto okruhu problémů nebyly dosud provedeny, a nadto jsem skeptická k tomu, zda by bylo vůbec možné podobné bádání provést alespoň s jistou dávkou pravděpodobnosti výsledků. Musíme proto vycházet hlavně ze znalostí o úrovni škol jako takových, resp. o počtu jejich absolventů, o jejich teritoriálním rozložení, dostupnosti v rámci jednotlivých vrstev společnosti atp. Z tohoto hlediska je možno uzavřít, že kvalita i dostupnost škol před rokem 1620 a po Bílé hoře je srovnatelná, četnost pedagogických ústavů měla vzrůstající tendenci. Domnívám se, že vývoj vzdělávání a vzdělanosti, ač dirigován politickými a ideologickými zřeteli, probíhal od dob humanismu kontinuálně. Zvyšující se počet škol a samozřejmě od poloviny 18. století osvícenské autoritativní zásahy státu měly za následek expanzi gramotnosti ve společnosti. Přitom potřeba vzdělaných státních úředníků všeho druhu a zastoupení inteligence v orgánech správy na nižší úrovni, stejně jako postupné zvyšování prestiže akademicky vzdělaných lékařů, si zpětně vy-
nucovaly zvětšování počtu pedagogických institucí i na nižší úrovni.

Z pohledu moderního člověka na prahu často až nenáležitě adorovaného třetího milénia se pak jistě jako největší předěl v odstranění „středověkých“ relikvů ve školství jeví překonání náboženských bariér v rámci křesťanské Evropy v první polovině 19. století.

IVANA ČORNEJOVÁ Baroque scholarship

The contribution responds to the stereotypes occurring in the specialized literature in relation to the evaluation of the development of the system of education in the period after the Battle of the White Mountain, presenting it as a picture of decline accentuated by comparison with the level of acculturation in the period before this Battle. The author reveals the reasons for repeating similar statements mainly in a closely confessional approach to this issue.

In the period before the Battle of the White Mountain there had already crystallized two educational concepts of the organization of school instruction against the confessional background in the Czech lands. The Utraquist one, relying on the network of the Latin system of education and the Catholic system of schools. Involved in the establishment of the system of catholic schools was also in the Czech lands the Jesuit Order. In 16th century, a two- to three-tier model of schools was formed on the level of both concepts. The coexistence of schools of different confession had a clearly positive impact on the development of the system of education pursued in the period before the Battle of the White Mountain. On the basis of an intensive research focused on the Prague higher education of that time, the author suggests that the image of the high standard of the Prague University was rather misleading. Its major significance consisted primarily in ensuring of the Utraquist lower education system. Competing with the university was from its beginning the Jesuit Academy linked also to the lower education system (grammar schools). Peregrination associated with the university or higher education was in the Czech lands linked mainly with the Utraquist system of education.

In what terms was the Battle of the White Mountain a watershed in this development? First of all, all non-Catholic schools were abolished with the exception of border regions where Lutheran schools had survived for some time. Catholic institutes were replacing the quickly disappearing Protestant schools. Reconstruction of the Catholic system of education became the centre of attention of a number of re-Catholicization projects which realized that namely the schools were able to shape the intellectual world of the young generation and to overcome often even the impact of the family background.

In the first place, the reform affected the highest link of the system of education, i.e. the university that ultimately fused with the Jesuit St. Clement's College. The positive aspect of this development was the establishment of all four University faculties. Re-Catholicization proceeded also on the level of the secondary education where the number of mainly the Jesuit and Piarist secondary grammar schools was gradually growing.

The biggest problem was posed by the building of a system of elementary and lower secondary schools that would compensate for the dense network of the Latin educational system of the period before the Battle of the White Mountain. The creation of the network of parish schools was hindered by a slow restoration and staffing of individual parishes.

dokážou bez větších potíží překonat i tradice rodinného zázemí. Školy se za každého režimu mohou stát a také stávají velmi významným (a také často velmi nebezpečným) nástrojem v rukou mocných tohoto světa.

Rekatolizace se v první řadě dotkla hierarchicky nejvyššího článku nekatolického školství, tzn. starobylé pražské univerzity. Karlova akademie byla v roce 1622 z rozhodnutí císaře (a za současného schválení tajné rady) předána pod správu jezuitů. Ti zanedlouho spojili tuto starodávnou školu se svou akademií u sv. Klimenta, kde od počátku šedesátých let 16. věku fungovaly filosofická a teologická fakulta. Ze starého Karolina tak vlastně nezbylo vůbec nic – filosofii a teologii přejali jezuité ze svého učiliště, utrakvistická filosofická (artistická) fakulta nebyla sice zrušena, ale v novém prostředí se jaksi „rozplynula“. Ostatně na počátku dvacátých let 17. století tu zbyli už jen čtyři mistři, z nichž jediný Jan Kampanus Vodňanský se po trudném duševním boji rozhodl pro změnu víry a krátký čas působil na katolické filosofii.⁶

Na jedné straně pražská vysoká škola utrpěla vnucenou změnou náboženské orientace, na druhé straně byly poprvé od husitských dob po roce 1622 znovu vybudovány všechny čtyři „klasické“ fakulty (teologická, filosofická, právnická a lékařská). I když se jezuitská správa na pražské univerzitě zakrátko stala předmětem hlubokých rozepří mezi Tovaryštvem Ježíšovým a českým metropolitou arcibiskupem Arnoštem Vojtěchem Harrachem, podstata pobělohorského uspořádání vysokého učení zůstala uchována i po tzv. univerzitní unii v roce 1654: jezuité si podrželi nadvládu nad duchovními fakultami (filosofickou a teologickou), které sídlily v Klementinu, světské fakulty – právnická a lékařská – byly až do 19. století spjaty s Karolinem.⁷

Postupně pokračovala také rekatolizace školství na střední úrovni: přibývala gymnázia při jezuitských kolejích (většina z nich vznikla před polovinou 17. století), k nim se pak připojily i obdobné piaristické školy (na Moravě započala piaristická expanze z Mikulova, v Čechách se staly centry „bratří zbožných škol“ Slaný a pak i Litomyšl). Mezi gymnázii tzv. starých řádů zaujímaly přední místa hlavně benediktinské školy (především Břevnov a Broumov). Ve vyučování mládeže prosluli také minorité, františkáni i dominikáni. Tyto řády měly vlastní interní vysoká učení srovnatelná s univerzitními fakultami na úrovni filosofické a teologické, ovšem vzdělání a hodnosti tam dosažené měly platnost jen uvnitř příslušných řádů a až na nečetné výjimky zde nestudovali laici.

Nejvíce problematická byla výstavba nižšího středního a elementárního stupně škol. Místo bývalých partikulárních škol zaujala po Bílé hoře spíše řádová gymnázia a přetrvávající městské pedagogické instituce ztrácely na významu (kromě kvalitních škol s dávnou tradicí, jaké byly v Plzni nebo Českém Krumlově). Budování farních škol probíhalo velmi pomalu a samozřejmě bezprostředně souviselo s restituováním či novým zakládáním katolických far.

Ačkoli se nyní obecně soudí, že první fáze rekatolizace českých zemí byla ukončena zhruba okolo roku 1680, ukazuje se, že tato hypotéza (s kterou jsem se sama mno-

⁶ Z. Winter, Karlova akademie za bouře stavovské, Časopis Muzea Království českého 70, 1886, s. 385–419, a I. Čornejová a kol., Dějiny Univerzity Karlovy. II. 1622–1802, Praha 1996, s. 23–25.

⁷ Tamtéž, s. 23–56.

hokrát ztotožnila) není tak úplně v souladu se skutečným stavem. Zejména v kontextu zajištění pravidelné a dostupné osvěty pro nejširší vrstvy obyvatelstva na venkově prostřednictvím far a farních škol. Zejména na základě rozboru Soupisu poddaných podle víry víme, že v padesátých letech 16. věku byla situace v tomto ohledu tristní a o třicet let později nedošlo ještě k markantnímu zlepšení. K dokreslení situace uvedu, že ještě v osmdesátých letech obhospodařoval jeden farář (někdy, v lepším případě, míval k ruce kaplana) více kostelů, než tomu bylo za minulého komunistického režimu. Ačkoli musíme vzít v úvahu pravidelné misie i jiné formy katecheze, dostatečně hustá farní síť je přesto podstatným pilířem nejen církevní správy, ale i šíření osvěty mezi obyvateli.⁸

Budování nových far (současně s rekonstrukcí nebo novou výstavbou svatostánků) se počíná rozvíjet dynamičtěji na přelomu 17. a 18. století. Z té doby se také množí zprávy o vzniku nových škol. Další analogická vlna potom následuje až v josefínském období v souvislosti s masovým rušením klášterů a novou naléhavou potřebou světského kléru i pedagogických institucí. Netřeba snad připomínat, že sepětí školství s církví (resp. s církvemi) se rozrušuje až v 19. století – v odborné literatuře je tento proces označován jako dekonfesionalizace nebo sekularizace školství.

Odpověď na druhou z výše položených otázek, týkající se pobělohorského postihu inteligence, je poněkud složitější a hlavně bolestnější.⁹ Rekatolizační tlak a vynucené emigrační vlny oslabily značně vrstvu vzdělanců v českých zemích, což bylo markantní především v první pobělohorské generaci. Proto stála v rekatolizačních projektech na předním místě výchova nové, věrně katolické inteligence. Okamžitá potřeba vzdělaných lidí se řešila povoláním specialistů z ciziny. Takovým způsobem došlo k obsazení obnovených kateder na právnické a lékařské fakultě v Praze i k posílení zdejší jezuitské filosofie a teologie (R. Arriaga, K. Grobendoncq).¹⁰ Především z Apeninského poloostrova přicházeli do českých zemí vzdělaní učitelé z piaristického řádu.

Zhruba kolem poloviny 17. věku už zdejší školy (navzdory nepříznivé válečné situaci) zásobovaly naše země řadou kvalitních absolventů. Je třeba připomenout, že ostré konfesionální bariéry nezbraňovaly mnohdy učencům té doby chovat navzájem odlišné názory v úctě a uznávat protivníkovy kvality. Vždyť všichni byli součástí duchovního společenství – v intencích klasické výlučné náklonnosti zvané *res publica eruditorum*. Tak např. Bohuslav Balbín ctil Jana Amose Komenského a Pavla Stránského (především ovšem pro jejich vřelý vztah k vlasti) a naopak Komenský oceňoval přínosy jezuitské pedagogiky.

Závěrem se musím vrátit k úvodnímu dilematu spočívajícímu v hledání rozdílů nebo naopak kontinuity v kvalitě škol a obecné vzdělanosti před rokem 1620 a v době

⁸ K tomu pěkná studie E. Maura, Problémy farní organizace pobělohorských Čech, in: *Traditio et cultus. Miscellanea historica Bohemica* Miloslava Vlka archiepiscopo Pragensi ab eius collegis amicisque ad annum sexagesimum dedicata, Praha 1994, s. 163.

⁹ K otázkám pobělohorské emigrace nejnověji M. Hrubá (ed.), *Víra nebo vlast? Exil v českých dějinách raného novověku*. Sborník z konference konané v muzeu města Ústí nad Labem ve dnech 5.–6. listopadu 1998, Ústí nad Labem 2001.

¹⁰ I. Čornejová a kol., *Dějiny Univerzity Karlovy II*, s. 90–91.